

Гутівська Юлія

(м. Житомир)

магістрантка історичного факультету

Житомирського державного університету імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ПОГЛЯДАХ ЯКОВА СОБЄСЬКОГО (1588 – 1646)

Велике значення для пізнання минулого України, мають мемуари першої половини XVII століття. Це історичні записки сучасників про події, учасниками чи очевидцями яких вони були. В мемуарах автор розповідає про пригоди – власні чи відомих йому осіб. Описуючи найбільш важливі з його точки зору сторони дійсності, мемуарист намагається визначити своє місце в подіях, дати їм оцінку. Це робить мемуари цінним джерелом для дослідження психологічних та побутових аспектів розвитку суспільства, для розшифрування неповних, неточних чи свідомо перекручених відомостей інших джерел. Мемуари служать додатковим іноді, єдиним джерелом з тих проблем, з яких офіційних документів збереглося дуже мало чи й зовсім немає.

Яскравою та багатою на важливі фактичні деталі є «Історія Хотинського походу Якова Собєського» (1621 р). Метою і завданням даної публікації є аналіз відомостей про Україну та козаків у згаданому творі Якова Собєського, та визначити яке значення він має для української історіографії.

Свій щоденник Яків Собєський вів під час Хотинського походу. У подальшому він розширив його та додав до нього різні історичні відомості, обробив у вигляді історичного твору, в спосіб, що існував на той час у науці, й видав у Данцигу 1646 р., під назвою «Commentariorum Chotinensis belli libri tres» («Коментарів Хотинської війни 3 книги»). Праця неодноразово перекладалася польськими та цитувалася українськими істориками. Твір було видано у польському перекладі Владиславом Сирокомлею у 1854 р. в

Петербурзі, у збірнику, що мав загальну назву: «Dziejopisowie krajowi» [5, с. 47]. У російському перекладі дана праця побачила світ у 1896 р. в Києві. Вона була вміщена у збірнику, який називався «Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. – Выпуск II (первая полов. XVII в.) / под. ред. В. Антоновича». Знову цей збірник вийшов через 110 років з часу першого видання і вперше опублікувався українською мовою, де вміщено твір який має назву «Історія Хотинського походу Якова Собеського (1621р.)».

Хоча Я. Собеський обробив свої коментарі у вигляді історичного твору, але їх варто віднести до мемуарів, оскільки автор був сучасником і учасником описаних подій. Причому важливе історичне значення цих записок обумовлено як високим рівнем освіти автора, так і тим суспільним становищем, яке він мав у польському війську під час самого походу: він числився комісаром, призначеним сеймом для супроводу армії. Комісари завідували фінансами армії, брали участь у засіданнях військової ради, були присутніми при прийомі гетьманом послів і самі відряджалися посланцями до турецького табору, домовлялися про умови миру з турецькими сановниками і складали договірні пункти трактату. Таким чином, Я. Собеський мав можливість не лише в деталях знати всі події, що відбувалися, але йому були відкриті й секретні мотиви дій, а також погляди і думки керівних осіб [4, с. 41].

Для української історії спогади Я. Собеського є цінним джерелом, завдяки вміщеній там характеристиці П. Конашевича-Сагайдачного і доволі докладному описові побуту, установ і походження козацтва, та те як вони проявили себе під час походу. Сучасний історик Д. Вирський, детально проаналізувавши доволі великий за обсягом уривок цього твору під назвою «Походження, життя та звичаї козаків запорізьких», дійшов висновку про добру особисту обізнаність автора з предметом свого опису. Я. Собеський був добре відомий запорозькій старшині ще з часів московського походу 1618 р. Тому на початку військових дій йому було доручено оголосити козакам, що через скрутний стан державної скарбниці їм буде відшкодовано 15 тисяч золотих, однак з тою умовою, щоб козаки після закінчення кампанії спокійно

чекали обіцяної суми у вказаному місці, не наїжджаючи на руські землі [1, с. 370].

За словами автора, слава про козаків рознеслася далеко між народами. Походять вони із Русі, хоча в їх рядах є чимало шляхтичів з великої та малої Польщі, засуджених до втрати честі, а також німців, французів, італійців, іспанців та інших, змушених залишити свою батьківщину через скоєні безчинства та злочини. Розмовляють вони руською мовою та сповідують православ'я, всі без винятку. Приходячи на службу вони відрікаються від своїх імен і приймають простолюдні прізвиська. В далині від цивілізації, проводять дике й суворе життя. Поселення свої засновують понад дніпровськими порогами. Життя проводять у постійних битвах і походах. Вони розділені на хоругви та курені. Полишити козакування заради іншого роду занять вважається великим гріхом. Мало прив'язані до родинного життя, або ж навіть зовсім позбавлені його. Не звикли до розкоші, вони не відають нічого крім зброї, в основному займаються рибальством та полюванням. Часто організовують походи на татар і готові жертвувати навіть славою заради наживи. Військо їхнє складається з декількох тисяч, але у ньому існують всі військові ступені, старі заслужені вояки користуються великими почестями [2, с. 106].

Оскільки Я. Собеський був представником польської еліти у своєму щоденнику він викладав матеріал щодо козаків з певною суб'єктивністю. Відзначає, що польські королі, прихильно налаштовані до своїх рицарських підданих, звикли оберігати козаків милостивим опікуванням і наділили їх певними правами та привілеями. Він негативно ставиться до невійськових селян, які кидали плуг і ремесла та поповнювали лави козаків. На його думку такі новонавернені козаки привласнювали собі права старих заслужених солдатів, їх суперечки і бійки псували старі військові звичаї, помірність змінилася грабунками, правосуддя диким свавіллям, покора ватажкам свавільством та зловживаннями. Їхні загони займалися грабунками в Русі, у Литві та у воєводствах Київському і Брацлавському. Вони грабували та нищили костьоли, казенні і шляхетські маєтки

Я. Собеський негативно ставиться до загону С. Наливайка з яким війська Речі Посполитої, під керівництвом Станіслава Жолкевського, вели жорстоку боротьбу. Його було розбито, узято в полон і на варшавському сеймі покарано. Схвалює дії керівництва Польщі, яке не лише силою, але й шляхом різноманітних постанов намагалося зменшити козацтво до його попередньої кількості. Все це він пояснює тим, що вирушаючи на війну, козацьке військо живе грабунком казенних маєтків, а після повернення з походу вони засновують ніби власні поселення у королівських і шляхетських містах і селах, ухиляючись від будь-якого підпорядкування своїм панам чи начальникам. Мало хто зі старих козаків повертається до своїх придніпровських селищ; більшість збагатившись грабунками зазвичай поверталися до своїх родин і займалися домашнім господарством. Автор наголошує на тому, що Річ Посполита утримувала козаків на жалуванні, щороку надсилаючи до Києва певну грошову суму [6, с. 46].

Досить детальну характеристику Я. Собеський дає військовій організації козацтва. За його словами верховна влада над військом належить гетьманові, який носить жезл як символ свого достоїнства. Обирається він не голосуванням, а загальними вигуками і підкиданням шапок. Йому належить право життя і смерті кожного козака, доки він зберігає владу. Наступний ступінь у військовій ієрархії посідають чотири осавули та намісник гетьмана, наказний гетьман. Потім обозні, які завідують артилерією та ватажки загонів, сотники і генеральний писар, який веде рахунок прибуткам і видаткам і складає листи до короля та панів, для чого радиться з ченцями грецької віри. В усіх важливих воєнних справах гетьман скликає всю громаду і говорить до неї відповідно до обставин. Тоді гетьман скромно і поштиво кланяється громаді, займає своє місце під розпущеним королівським прапором і залишається з непокритою головою. Усі сідають, а гетьман, стоячи зі своїми чотирма осавулами, викладає сутність справи перед зібранням. Тут він виносить присуди за провини, якщо такі трапляються, або просить військо про щось на свою користь. Коли говорить гетьман, козаки мовчки вислуховують його промову, потім почергово висловлюють вигуками свою

думку. Козаки дуже вправні у морських битвах. Їх флот складається з човнів, оточених з боків в'язками очерету, які оберігають від хвиль під час бурі. Не всі козаки носять луки, головною зброєю вони вважають рушницю. Під час бою вони використовують рухомий табір, який складається з возів, розташованих у певному порядку і служить їм могутнім прикриттям при несподіваних нападах супротивника [3, с. 7].

У творі Я. Собеського ми можемо прослідкувати перебіг подій Хотинського походу, виявити роль козацтва у ньому. Тут відзначається, що перший привід до війни, між поляками і турками, подали запорозькі козаки, які регулярно здійснювали морські походи, нападали на приморські міста, спустошували і грабували турецькі провінції у Європі та Азії. Бажаючи навести жах на столицю козаки палили ближні до неї села. Щоб помститися їм, щорічно в межі України та Польщі вдиралися орди татар.

На початку походу запорозьких козаків налічувалося до 30 тисяч, але більша їх частина, вийшовши за межі Польщі, ухилилася від Хотинської війни. Ті, що залишилися, вели себе досить обережно. Вони одностайно оголосили Ходкевичу, що приєднаються до польського війська лише після вступу його до Молдавії. Козаки побоювалися, щоб, у разі примирення Речі Посполитої з Туреччиною, вся могутність ворогів не впала на них самих. Із записів видно, що поляки теж не були впевнені в запорозькому війську. Між ними пронеслася чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть на допомогу. Але гонець повернувся із звісткою, що козакам, які вже наближалися, відрізали шлях татари. Насправді ж, запорожці, уникнувши небезпеки, вже тоді розпочали боротьбу з турками. Протягом восьми днів переважаючи турецькі загони переслідували їх не даючи можливості козакам роз'їжджати для поповнення запасів [4, с. 45].

Осман у винищенні козаків бачив ознаку сприятливого кінця воєнного походу. Але досить не просто їх було перемогти. Вони готові віддати своє життя заради перемоги. Доказом цього є те, як сорок запорожців, що відбилися від свого війська і переховувались у печерах між скель, привернули до себе всю увагу і зусилля ворога. Турки привезли туди гармати, щоб

розгромити цих відважних воїнів, позбавлених усілякої допомоги, але всі зусилля виявилися марними. Тоді Осман вирішив знищити їх голодом. Оточені з усіх сторін козаки все ж таки вступили до бою із ворогом, і спробували пробитися крізь турецькі війська; та змучені голодом, вони склали життя разом зі зброєю [3, с. 10].

Детальну та позитивну характеристику Я. Собеський дає українському гетьманові П. Конашевичу, який очолив козацьке військо під час Хотинського походу. Він отримав від козаків прізвисько Сагайдачний, через те, що носив лук. Із слів автора, П. Конашевич був дуже мудрим чоловіком, винахідливий у словах і діях, хоча за походженням, способом життя і звичками був простою людиною, проте він достойний стати поруч із найзнаменитішими людьми свого часу. Багато разів здійснював він морські походи в човнах на чолі запорозького війська і завжди йому сприяла доля. Переможно бився з татарами на перекопських полях і в Криму, захоплював гурти худоби на просторих пасовиськах та віднімав у татар награбовану на Русі здобич.

Під час Хотинського походу слава його імені щодня зростала. Він був світлий розумом, шукав небезпек, нехтував життям, перший у нападі, а у відступі останній; рука його ніколи не хбила. Був пильним у таборі, не любив зманіженості та не піддавався пияцтву, як це було прийнято серед козацтва. У нього була тільки одна вада, саме надмірна жадоба любовних пригод, які прискорили його смерть. У розмові він завжди висловлювався з обережністю, впевнено й обмірковано. Бував суворим у справі придушення козацького свавілля; не замислюючись, карав смертю за найменші провини; свої не полюбили його за те й неодноразово вже волею більшості він ледве не був позбавлений командування запорозьким військом. Сповідував православ'я та був зятим ворогом тих, хто переходив до католицизму, але разом із цим ми не можемо пояснити його прихильність до Речі Посполитої [1, с. 398].

Під час походу Петра Конашевича спіткав нещасний випадок, від якого він урятувався завдяки своїй дивовижній енергії та сприятливій долі.

Прямуючи до Степанівців, де сподівався зустріти запорозьке військо, він помітив на землі численні сліди кінських копит і, вважаючи, що напав на слід своїх, натрапив на ворога. Турецькі вогні у нічній темряві остаточно ввели його в оману і він був упевнений, що знаходиться поблизу козацького табору. Коли розвіднилося, П. Конашевич помітив свою помилку і кинувся тікати, але турецька сторожа погналася за ним. Вони його не наздогнали, але поранили. Він кинув коня і з простреленою рукою, знесилений, сховався у найближчому лісі. Не знаючи дороги, ослаблений від рани, він все-таки дійшов до козацького табору. Запорожці, які вже довірили головування над собою Бородавці, урочисто й одноголосно вітали його знову, як свого вождя [5, с. 64].

Отже, щоденник Я. Собеського є цінним джерелом для історії України в якому міститься важлива інформація про запорозьке козацтво. Разом з тим слід відмітити, що Хотинська кампанія в творі подана з властивою польським сучасникам необ'єктивністю, з перебільшеннями, а часто й ідеалізацією ролі керівних кіл і війська Польської держави та применшення ролі козацтва. Все ж ми знаходимо тут і позитивну характеристику козакам. П. Конашевичу, об'єктивне висвітлення звичаїв козацтва. Це робить твір Я. Собеського важливим історичним джерелом.

Джерела і література

1. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Д. Вирський – К.: Інститут історії України, 2008. – Ч. 2. – 466 с.
2. Комарницький С.І. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року) / С.І. Комарницький – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 205 с.
3. Мазур О., Роксолана і набіги орд кримських і османських феодалів на українські землі у 20 – 50 рр. XVI ст. / О. Мазур, Ю. Крикун // Рогатинська земля: історія та сучасність. – Львів, 1995. – С. 12.
4. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. Марченко. – К. : КДУ, 1959. – 255 с.
5. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Выпуск II (первая половина XVII ст.) [под. ред. В. Антоновича.] – К., 1896. – 445 с.

6. Омельчук Б.А. Якуб Собеський як воєначальник та організатор оборонного будівництва на Львівщині у першій половині XVII ст. / Б.А. Омельчук // Історія – 2010. – №68. – С. 44 – 51.